

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ

О роли металлургии в общественном прогрессе в эпоху меди и бронзы

Резюме

В статье предпринята попытка пересмотреть широко распространенное в археологической и исторической литературе мнение о том, что открытие металлургии сыграло чрезвычайно важную роль в общественном прогрессе, в частности в эпоху меди и бронзы. Знакомство с древнейшими цивилизациями Востока, а также с высокоразвитой культурой полинезийцев, ацтеков, майя и первых земледельцев на территории СССР свидетельствует о том, что важнейшие достижения человеческой культуры относятся к периоду, более раннему, чем начало применения металла и, во всяком случае, не связаны с ее заметным влиянием. До появления металла сложились важнейшие отрасли воспроизводящего хозяйства—земледелие и скотоводство, определились основные черты производственных отношений, сформировалась система мировоззрения, появились наука и искусство.

Внедрение металлургии не могло играть значительной роли на том историческом этапе еще и потому, что производство металлических изделий по многим причинам не удовлетворяло даже минимальных запросов на орудия труда. Месторождения меди и олова крайне редки в природе, а кроме того, выплавлявшийся металл по своим техническим качествам не мог заменить камень и практически ничего не давал для развития экономики.

Переоценка роли металлургии в общественном прогрессе вызвана условным разделением истории общества на три периода — каменный, бронзовый и железный, тенденцией объяснять достижения человеческой культуры в эпоху бронзы внедрением металлургии, формальным использованием цитат из произведений Ф. Энгельса.

Є. О. ПЕТРОВСЬКА

Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я

Підгірцівські пам'ятки розташовані на території, що завжди привертала увагу дослідників, які працювали над висвітленням приналежності тих або інших археологічних культур найдавнішим слов'янам.

Зона поширення цих пам'яток на Подніпров'ї охоплює простір від Прип'яті до широти Переяслав-Хмельницький — Канів (рис. 1). На південь від цієї смуги по Дніпру вони не простежуються, як підтвердили розвідки в районі Кременчуцького водосховища, а займають таку ж територію, що й пам'ятки північної зони культури лісостепових племен скіфів-орачів. В межах київського Подніпров'я відома майже однакова кількість підгірцівських та інших пам'яток. Відрізняються вони між собою характерними зовнішніми ознаками.

Розвідувальні роботи експедиції «Великий Київ», проведеної Інститутом археології АН УРСР, а також матеріали Київського історичного музею дали змогу В. М. Даниленку в 1950 р. виділити підгірцівські пам'ятки в одну групу¹. Здійснені ним розкопки на поселенні поблизу

¹ В. Н. Даниленко. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР.— Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953, стор. 198.

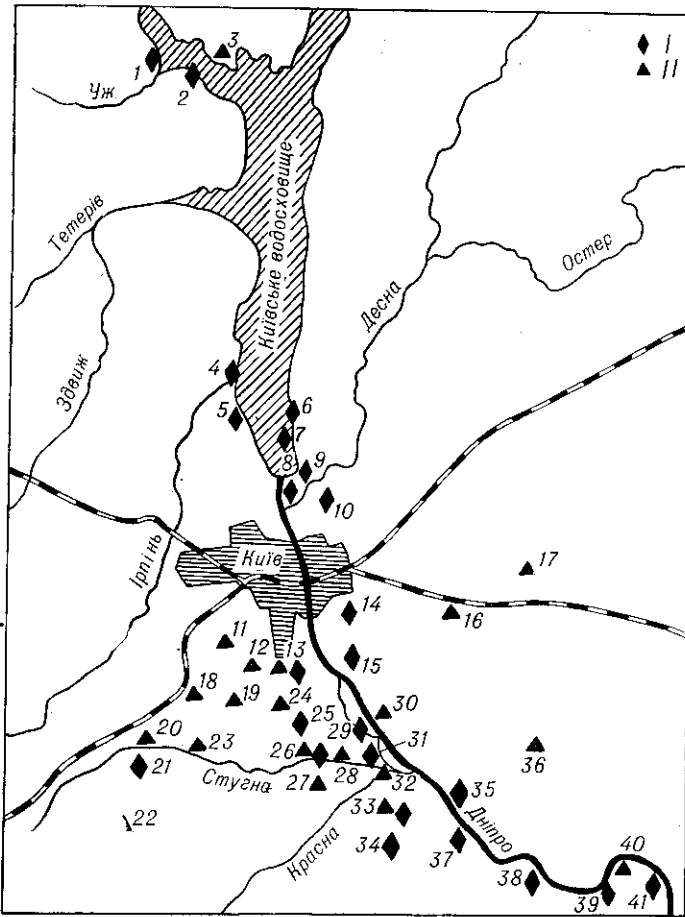

Рис. 1. Підгірцівські та скіфські пам'ятки на Київщині:

I — підгірцівські пам'ятки; II — скіфські пам'ятки. 1 — Чорнобиль; 2 — Плитовище; 3 — Ладижичі; 4 — Козаровичі; 5 — Лютіж; 6 — Лебедівка; 7 — Старосілля; 8 — Осещина; 9 — Хотянівка; 10 — Погреби; 11 — Гатне; 12 — Хотів; 13 — Пирогів; 14 — Бортничі; 15 — Вишеньки; 16 — Бориспіль; 17 — Сенківка; 18 — Глеваха; 19 — Іванковичі; 20 — Скрипки (Мала Салтанівка); 21 — Велика Салтанівка; 22 — Мар'янівка; 23 — Васильків; 24 — Ходосівка; 25 — Підгірці; 26 — Таецьки; 27 — Обухів; 28 — поблизу гирла Стугни; 29 — Плюті; 30 — Софіївка (Проців); 31 — Українка; 32 — Трипілля; 33 — Верем'я; 34 — Черняхів; 35 — Рудяки; 36 — Старинська птахофабрика; 37 — Гребені; 38 — Балко-Шучинка; 39 — Великий Букрин; 40 — Трахтемирів; 41 — Зарубинці.

с. Підгірці підтвердили правильність такої класифікації. Крім поселень тут знайдено й окремі поховання. На цій підставі В. М. Даниленко ввів у науковий обіг нову археологічну культуру, яка дістала назву підгірцівської. Час розквіту її датувався V—IV ст. до н. е. В ході пізніших розвідок експедиція «Великий Київ» виявила аналогічні пам'ятки, а в наступні роки цінний матеріал дали дослідження площ Канівського та Київського водосховищ.

З 1951 р. почалося систематичне вивчення синхронних підгірцівським пам'яток ранньої доби залізного віку на території Південної Білорусії. В результаті проведених під керівництвом П. М. Третьякова розкопок була виділена милоградська група пам'яток (назва ця походить від одного з типових для неї городищ поблизу с. Милоград). Численні поселення і могильники цього типу досліджувалися тут О. М. Мельниковською, яка в своїх публікаціях розкрила своєрідність цих пам'яток².

² О. Н. Мельниковская. Древнейшие городища Южной Белоруссии.— КСИИМК, вып. 70, М., 1957, стор. 29; її ж. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967, стор. 3—194.

Відома ще волинська група пам'яток, споріднених з підгірцівськими і милоградськими. Проте вона мало ще вивчена.

Поселення. Підгірцівські поселення розміщені на піщаних борових терасах або ж на останцях у заплавах річок, часто серед боліт. Всі вони відкритого типу і цим відрізняються від милоградських пам'яток, серед яких відомі також численні невеликі городища мисового та, що рідше трапляється, болотного типів.

Єдиним добре дослідженим є поселення поблизу с. Підгірці Кагарлицького району Київської області³. В місцевості, де воно розташоване, води р. Віти утворюють велике болото, що тягнеться від с. Пирогова повз Ходосівку та Підгірці в напрямку до Трипілля. Болото відокремлюється від Дніпра Козинською піщаною грядою, вкритою лісом. Між нею та корінним правим берегом Дніпра і була виявлена ця пам'ятка.

Залишки давнього поселення знайдені на північній околиці села в ур. Обірки та Човнище. Під час розкопок тут було розкрито понад 200 м². Культурний шар мав вигляд темного прошарку в більш світлому піщаному ґрунті. Він залягав в середньому на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні й місцями був сильно пошкоджений видуваними. Погано збереглися і залишки двох жител. Тому важко з'ясувати їх тип та деталі конструкції. Перше, площею 10×7 м, на поверхні визначалося темною, овальною у плані плямою, витягнутою з заходу на схід. Контури другого нечіткі. Очевидно, це були трохи заглиблені в землю споруди, про що свідчить невелика товщина залишків, а також деякі аналогії з добре вивченими милоградськими житлами.

Культурний шар містив різноманітний археологічний матеріал — характерну кераміку та металеві вироби, в тому числі ажурні бронзові прикраси.

На території поселення виявлено також 12 ям глечикоподібної форми, глибиною до 1 м, шириною близько 0,6 м, на дні яких простежено зольний прошарок. У заповненні їх знайдено уламки кераміки, кісток тварин, плескаті глиняні кружальця із стінок підгірцівських ліпних посудин, а також античних амфор. Ями немов оточували овальну в плані площу, витягнуту із заходу на схід на 11 м та з півночі на південь — на 8 м.

Подібні поселення відомі на правому березі Дніпра поблизу сіл Лютіж, Велика Салтанівка, Таценки, Плюти, Пирогів, Новоукраїнка. На лівому березі вони зафіксовані під Хотянівкою, Процевом, Вишеньками, Бортичачами, Погребами, Осечиною, Старосіллям, Рудаковим та Килівом.

Кераміка підгірцівських пам'яток. Посудини підгірцівсько-милоградської культури різняться за зовнішнім виглядом від кераміки раннього залізного віку (рис. 2). Вони округлої або яйцевидної форми, мають високу, пряму, іноді трохи відігнуту назовні шийку.

На подніпровських пам'ятках Київщини, на відміну від милоградських у Південній Білорусії, круглодонні посудини нечисленні, а переважають плоскодонні. Всі вони ліпні, з досить тонкими стінками, випалені рівномірно, переважно світло-коричневих відтінків. Черепок щільний, глина добре відмудлена, з домішкою товченого кварцу та крупного піску. Поверхня стінок гладка.

Найбільш поширені з керамічних виробів ліпні горшки. Висота їх — близько 30 см, діаметр вінець — від 10 до 25 см, шийки орнаментовані «перлинами», ямковими вдавленнями, наколами, зробленими круглими, прямокутними або трикутними у перетині паличками.

Частина посудин не має орнаменту. На відміну від милоградських підгірцівські горшки зазнали впливу кераміки, характерної для лісосте-

³ В. М. Даниленко. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р.— АП, т. VI. К., 1956, стор. 5—11.

Рис. 2. Фрагменти підгірцівської кераміки.

пових племен скіфів-орачів. Це виявляється в деталях оздоблення: іноді над «перлинами» або ямковим орнаментом додатково по краю зроблено ряд пальцевих вдавлень, зашипи, насічки, рідше зустрічається наліпний валик. Плоскодонність та нерідко дещо округла форма також свідчать про запозичення у скіфів-орачів. «Перлинний» орнамент застосовувався останніми, але не так широко, як у підгірцівського населення.

Великі підгірцівські горшки мають злегка згладжену поверхню, а середні — ретельно згладжену. Перші вживалися здебільшого для зберігання продуктів, другі — для готування їжі, про що свідчить наявність нагару на стінках. Лошіння мисок цієї кераміці невластиве. За формою вони округлі, краї загнуті всередину, донця плитчасті або недбало виконані кільцеві. Миски нижче краю орнаментовані наколами, нанесе-

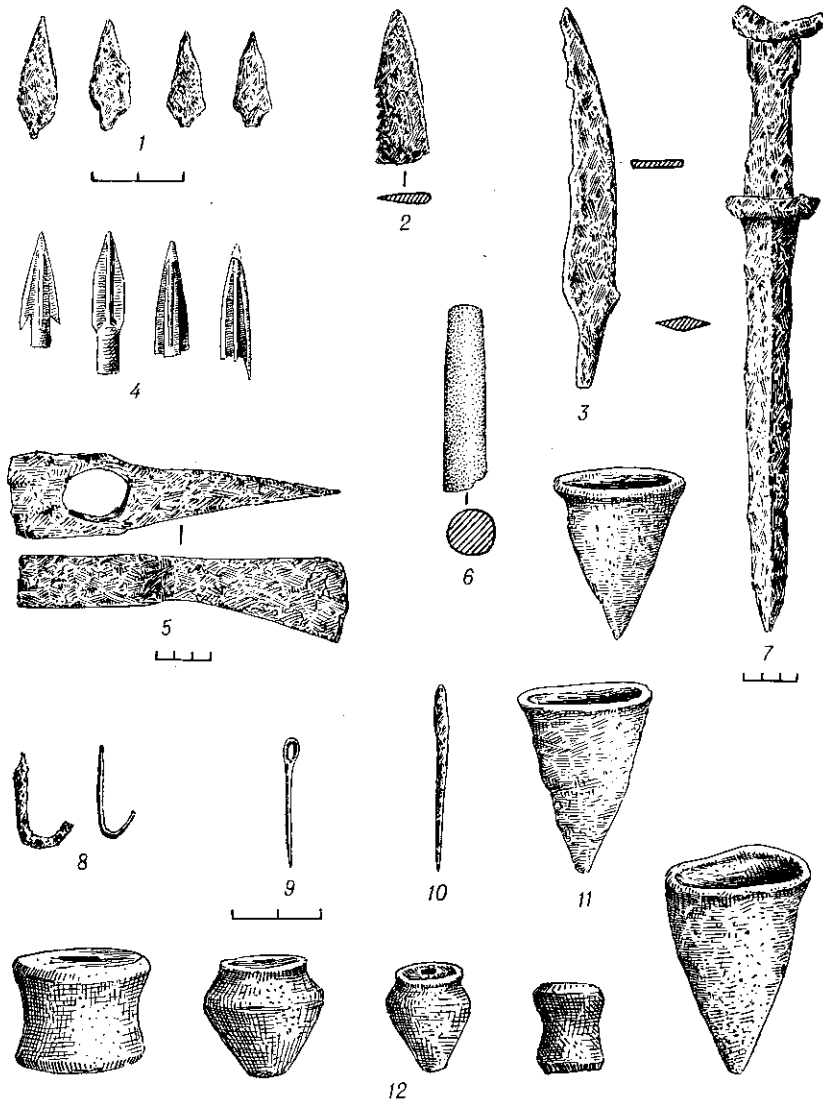

Рис. 3. Знахідки з підгірцівських поселень та поховань.

1, 8, 11 — Бортничі; 3—6, 12 — Підгірці; 2, 9, 10 — Велика Салтанівка; 7 — Козаровичі.

ними зсередини або ззовні круглою у перетині паличкою, на зворотному боці цим наколам відповідають «перлини».

З дрібних керамічних виробів, виявлених на підгірцівських поселеннях, відомі тигельки для плавки бронзи та глиняні ложки (рис. 3, 11).

Невеликих розмірів пряслиця різноманітні за формою — біконічні, конічні, котушкові та ін., проте вони лише зрідка відтворюють форму посудин, як це характерно для милоградських пам'яток (рис. 3, 12).

Металеві вироби. Залізний виробничий інвентар такий самий, як у скіфів-орачів. На поселенні поблизу с. Підгірці знайдено залізну сокиру з прямокутним нешироким, але товстим обухом (рис. 3, 5). Сокири подібного типу служили робочим знаряддям⁴. Ножі, як і скіфські, мали горбату спинку (рис. 3, 3). Серед виявлених серпів один трапився з боко-

⁴ В. А. Іллінська. Скіфські сокири.— Археологія, т. XII. К., 1961, стор. 30, рис. 2, 3.

вою ручкою, інший — з зубчастим краєм леза (рис. 3, 2). В числі знахідок були чотиригранні у перетині шила, голки, залізні та бронзові рибальські гачки (рис. 3, 8—10). Виявлено також кам'яний точильний брусок, звичайний і для скіфських племен цього часу (рис. 3, 6).

Предмети озброєння з підгірцівсько-милоградських пам'яток представлені плоскими залізними наконечниками стріл (рис. 3, 1). Часто трапляються і скіфські бронзові трилопатеві та тригранні наконечники V—IV ст. до н. е. (рис. 3, 4). В зруйнованому підгірцівському похованні в с. Козаровичі знайдено залізний кинджал-акінак (рис. 3, 7).

Поховання. Поки що відомі лише поодинокі підгірцівські поховання. Перше виявлено на орному полі під час розкопок у 1950 р. на околиці Підгірцівського поселення. Від небіжчика не залишилося нічого, крім кількох зубів, — можливо, тому, що у вологому піщаному ґрунті кістки погано зберігаються. Серед поховального інвентаря — край нашійної або нагрудної прикраси, що складалася з шести-семи подвійних низок бронзового бісеру та відповідної кількості трубчастих пронизок з бронзового листа.

Друге поховання відкрито також на околиці Підгірцівського поселення в дуже розвіяному піщаному ґрунті невеликого острівця. Від нього збереглися лише уламок дитячої щелепи з відбитками окису міді і кілька молочних зубів. Поховання супроводжувалось металевими прикрасами: бронзовими (намисто з пелюсткових підвісок та бісеру між ними) і залізними (пара браслетів з шишечками на кінцях) (рис. 4, 1).

Третє поховання випадково відкрито в 1951 р. поблизу с. Рудяки Бориспільського району Київської області в ур. Забродиче⁵. В глинищі, на краю болота, відкрито могильну яму довжиною 2,5 м. На глибині 1 м від сучасної поверхні лежав кістяк на спині, у випростаному стані, головою на захід. На це вказують залишки, що збереглися, — кілька окремих уламків кісток черепа та стегнові кістки дорослої людини. Тут виявлено ажурні бронзові прикраси — частина шпильки, кругла пряжка, трикутна підвіска, з'єднувач, хвилясто вигнутий дріт з підвісками-дзвониками, прикраса у вигляді гілочок з цвяхоподібними шляпками, дротяний фрагментований браслет діаметром 7 см та окремі намистинки (рис. 4, 2).

На відстані 10 м на північний захід від цієї могили було виявлено круглу в плані яму глибиною 0,8 м, діаметром 1 м у верхній частині й вужчу в нижній, заповнену гумусованим ґрунтом. Ця яма, в якій знайдено уламок вінець підгірцівського горщика (рис. 4, 4), очевидно, пов'язана з своєрідним поховальним обрядом. Існування його було зафіксоване в могильниках милоградської культури Південної Білорусії: перед тим, як здійснити поховання, в ями діаметром 0,5—1,0 м і глибиною 0,4—1,2 м скидали уламки посудин, а останки померлих ховали у верхніх частинах ям⁶.

Ще одне поховання виявлено на лівому березі Десни поблизу с. Погреби Броварського району Київської області⁷. У 1952 р. під час розвідувальних робіт в ур. Лан на ділянці з орним гумусованим шаром було знайдено пошкоджений людський череп без нижньої щелепи, на відстані 1 м від нього на глибині 0,25 м — стегнову кістку, а на глибині 0,3 м — фрагменти круглодонного підгірцівського горщика (рис. 4, 3).

У 1969 р. проводились охоронні розкопки на березі Київського моря, в с. Козаровичі Києво-Святошинського району. Загоном Інституту археології АН УРСР у складі Є. В. Максимова, В. А. Круца та Р. С. Орлова

⁵ А. П. Савчук. Бескурганное погребение в с. Рудяки на Киевщине.— КСИА АН УССР, вып. 1. К., 1952, стор. 56—58.

⁶ Л. Д. Полюбов. Поселение и могильник зарубинецкой культуры в Чаплине. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1960, стор. 6.

⁷ В. І. Канівець. Звіт про розвідувальні розкопки біля с. Погреби в 1952 р., стор. 38—39, табл. VI, 4.— НА ІА АН УРСР.

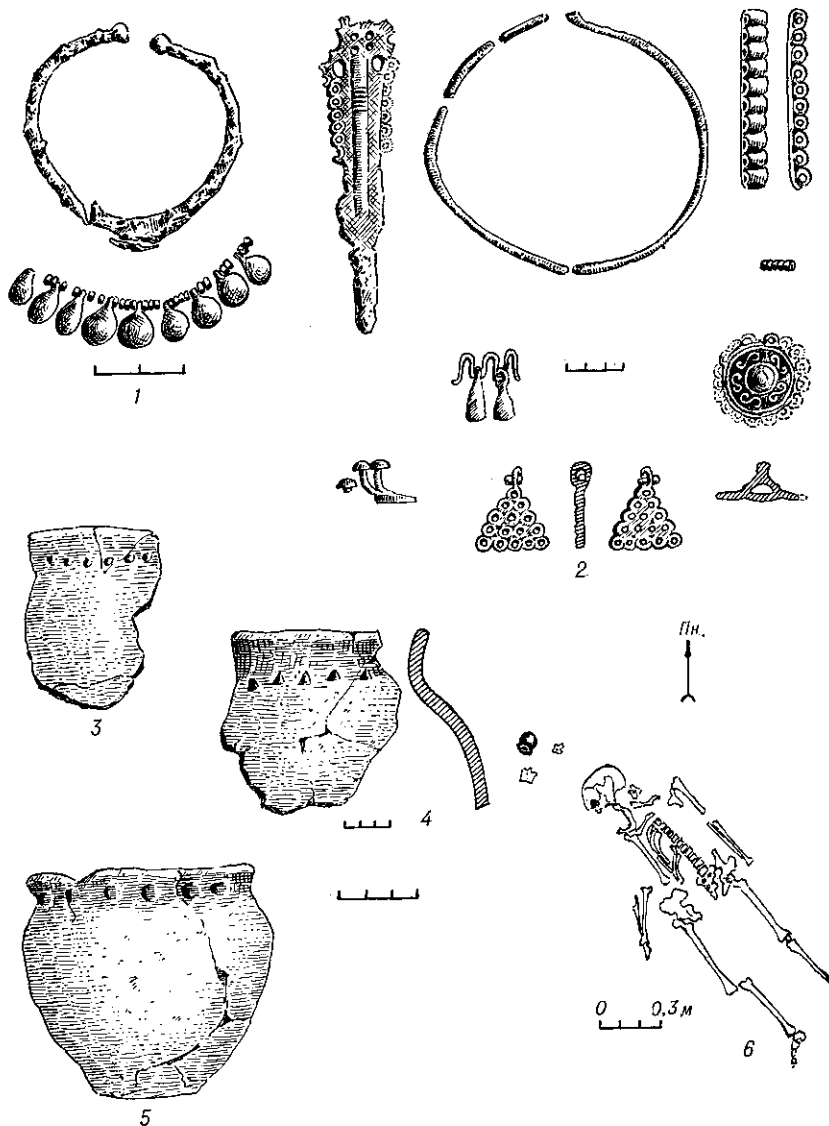

Рис. 4. Інвентар з підгірцівських поховань. План поховання в с. Козаровичі:
 1 — Підгірці; 2, 4 — Рудяки; 3 — Погреби; 5, 6 — Козаровичі.

в ур. Буслівка було виявлено поховання, розташоване поблизу розмитого краю берега, в лісі. Могильна яма не простежувалася, тому що заповнення її не відрізнялось кольором від оточуючого ґрунту. Кістяк дорослої людини лежав у випростаному стані, на спині, головою на північний захід (рис. 4, 6). Ліва рука та плечова кістка правої витягнуті вздовж тулуба, а ліктьова та променева зсунуті вбік. Збереглися вони погано. Глибина залягання кістяка — 0,75 м від сучасної поверхні.

За 30 см на захід від черепа стояла невелика ліпна посудина — горщик (рис. 4, 5). Висота її 7,4 см, діаметр шийки 7,2 см, діаметр дна 3,5 см. Горщик має плескате дно, заокруглені плічка, короткі, відігнуті назовні вінця; під краєм їх ззовні виступають дрібні «перлини», яким з внутрішнього боку відповідають круглі наколи, зроблені за допомогою палички. Зовнішня поверхня трохи горбкувата, колір нерівномірний — від чорного до темно-сірого з жовтими плямами.

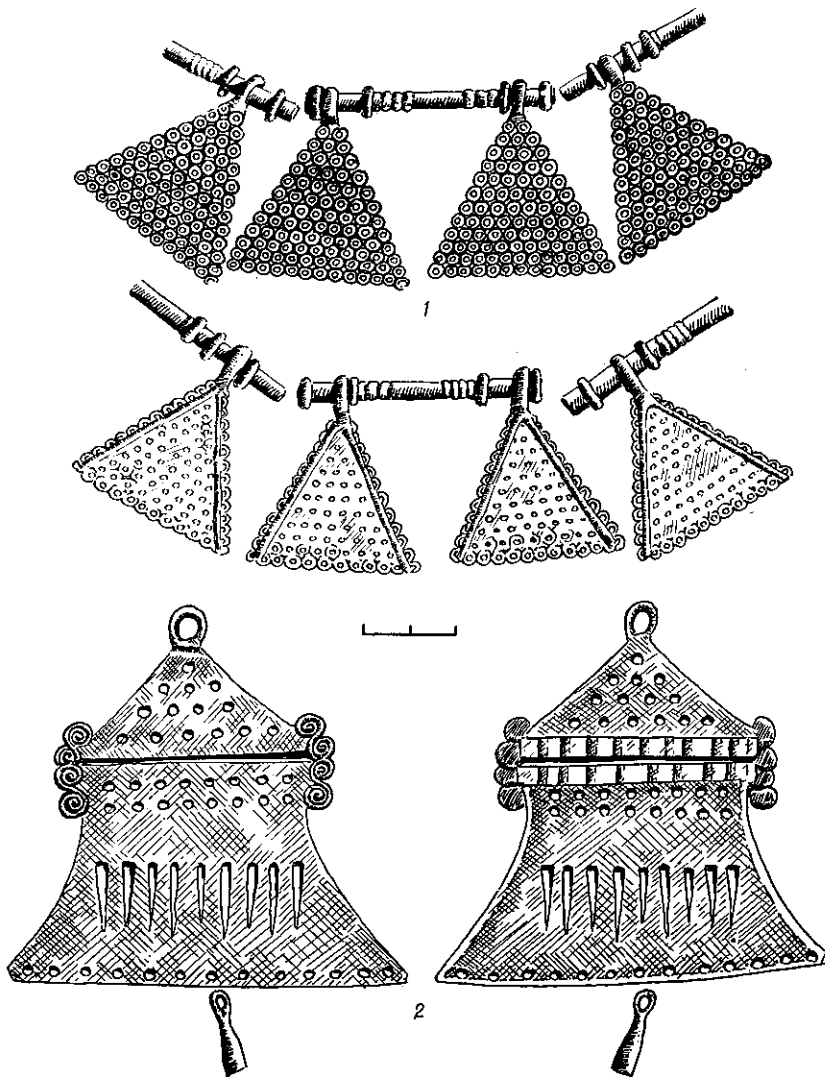

Рис. 5. Бронзові прикраси Підгірцівського скарбу.

У цьому ж урочищі в розмиві берега у різний час було знайдено фрагменти підгірцівських простих горшків, один з яких має повний профіль, а також залізний акінак із зруйнованого поховання⁸.

Як свідчать нечисленні відомі нам поховання, для населення, яке залишило підгірцівські пам'ятки, характерним був обряд тілопокладення на відміну від милоградських племен, у яких панував обряд тілоспа-лення.

Однією з характерних ознак підгірцівських пам'яток є ажурні бронзові прикраси, відлиті за восковими моделями. Найцікавіша знахідка походить з Підгірців⁹ і має велику наукову цінність. В зв'язку з тим,

⁸ В. А. Круц, Д. Я. Телегин. Из работ Киевской экспедиции 1965—1966 гг.— Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг., вып. I. К., 1967, рис. 7; Е. А. Петровская. Находки скифского времени у с. Казаровичи Киевской обл. в 1968 г.— Археологические исследования на Украине в 1968 г., вып. III, стор. 148—150.

⁹ В. Козловська. Бронзові прикраси з с. Підгірців на Київщині.— Український музей. К., 1927, стор. 45—50. Згодом зображення двох прикрас були перевидані. Див.: В. Н. Даниленко. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР.— Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953, табл. 1, 2, 2а.

що видання, де вона була опублікована, є вже бібліографічною рідкістю і до того ж зображення в ньому дуже дрібні, слід докладніше розглянути історію відкриття цієї знахідки та її характерні особливості.

У 1915 р. мешканцем Підгірців було випадково знайдено бронзові прикраси на піщаній дюні в ур. Човнище, розташованому в північній частині села (саме тут провадилися археологічні розкопки 1950 р.) *. Умови, за яких це сталося, залишилися невідомими. В. М. Даниленко припускає, що прикраси походять з поховання ¹⁰.

Знахідка складається з шести предметів. Один з них — нашійне намисто, що має 11 довгастих трубочок, згорнутих з плоского бронзового листа прямокутної форми, та 22 трикутні привіски до них (рис. 5, 1). Трубочки всередині порожні, через них протягався ремінець. Кожна привіска є майже рівнобедреним трикутником, який утворюють скріплені між собою ряди дрібних колечок з бронзових «ниток». Один бік підвіски плоский, на інший, трохи далі від краю, нанесено відрізки валиків, розташованих паралельно двом сторонам трикутника і кінцями опущених на його основу. На кожну трубочку навішувалися два трикутники за вушко, закріплене колечками з обох боків.

Друга прикраса — це велика ажурна підвіска, що складалася з двох рухомих литих деталей (рис. 5, 2). Верхня деталь має вигляд трикутної пластини з вушком вгорі, в яке просунуте колечко діаметром 2 см з незімікнутими кінцями. Ця пластинка прикрашена круглими наскрізними отворами, розміщеними по всій поверхні в такому порядку: біля вершини трикутника — один, нижче — по одному ряду з двох і чотирьох отворів і біля основи — ряд з шести отворів. Довжина основи — 6 см. Прилеглі кути оформлені подвійними спіралями, виконаними у техніці бронзових «ниток».

Нижня деталь являє собою трапецієвидну пластину з увігнутими боками. Зверху вона прикрашена двома рядами наскрізних круглих отворів по вісім у кожному, а біля основи — одним рядом з 13 таких же отворів. Майже посередині пластини — дев'ять довгастих прорізів, що звужуються донизу. Верхня частина її оздоблена такими самими подвійними спіралями, як і нижня, й утворює разом з нею єдину композицію. Основа трапецієвидної пластини, де проходив нижній ряд наскрізних отворів, мала дзвоникоподібні підвіски.

Верхня і нижня деталі з'єднувалися за допомогою шарніра, відлитого разом з пластинами на зворотному їх боці. Шарнір являв собою дві стрічки, шириною 3 мм кожна, з 11 порожніх трубочок, через які протягувався ремінець так, що пластини були рухомі. Це й підсилювало мерхтіння прикрас.

Третя прикраса — шпилька (рис. 6, 2), суцільно орнаментована частина якої зроблена з бронзи, а гострий стержень — із заліза. Він, як правило, зберігається значно гірше, ніж бронзова частина. Тонкі бронзові «нитки» проходять на стержні перпендикулярно до його довжини, імітуючи обмотку. Два поздовжні ряди «ниток» з лицевого боку шпильки закінчуються внизу двома петлями.

Верхня частина шпильки прикрашена двома круглими опуклими щитками, оформленими спіралями з тонких «ниток». На зовнішньому колі кожного з них — дрібні бронзові «перлини», а чотири трохи більші розташовані в місцях з'єднання щитків.

В середній частині шпильки перпендикулярно до її довгого боку поставлені велика і мала трикутні бронзові пластини. Більша з них орнаментована прорізними трикутниками. Основа її закінчується маленькими плічками з тонкої бронзової «нитки». На звороті бокових сторони облямовані також «нитковим» валиком. Мала пластинка не орнаментована. Вер-

* Усі знахідки зберігаються у Державному історичному музеї УРСР у Києві.

¹⁰ В. Н. Д а н и л е н к о. Памятники ранней поры..., стор. 198.

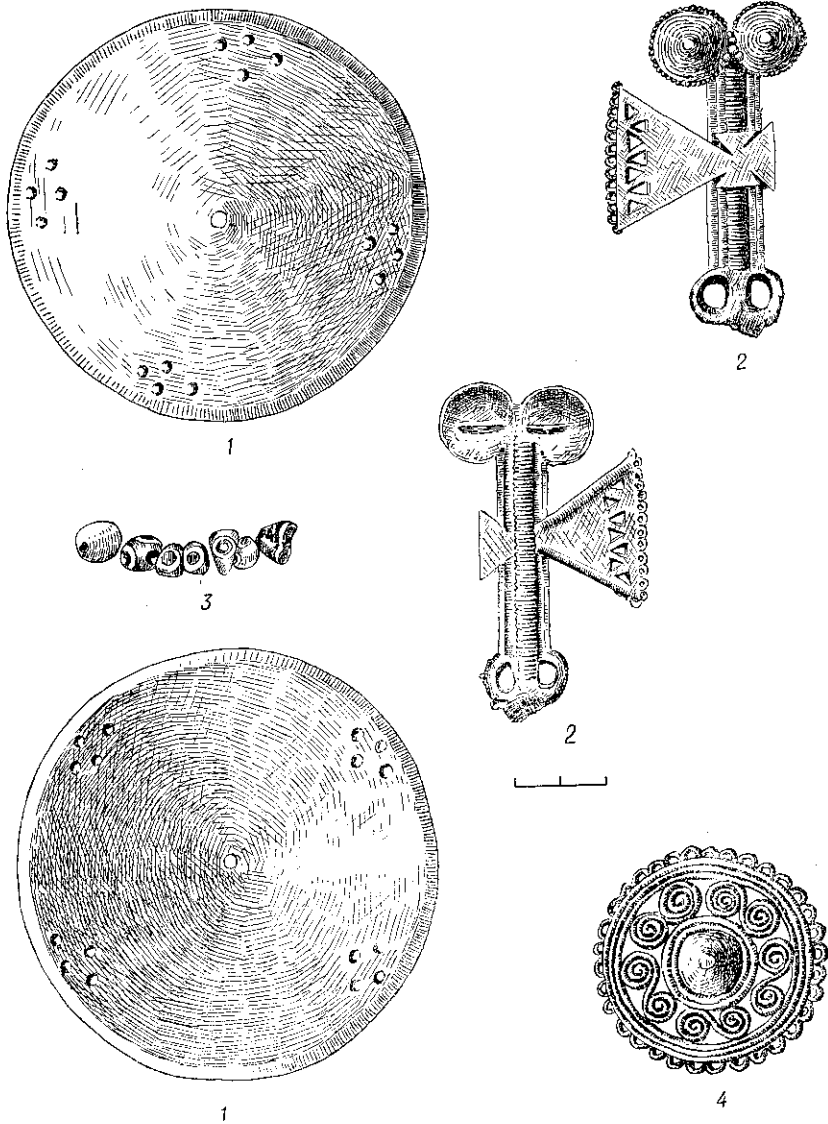

Рис. 6. Бронзові прикраси та пастові намистини Підгірцівського скарбу.

шини обох трикутників з'єднані бронзовою пластинкою у вигляді сокири-лабриса, розташованого вздовж стержня шпильки.

Четверта прикраса — це кругла опукла ажурна бляха (рис. 6, 4). Зроблена вона в техніці бронзових «нитонок». З лицевого боку в центрі є маленький опуклий щиток, який облямовують три ряди тонких «нитонок»; далі йде ряд з п'яти подвійних спіралей, ще далі від центра — коло з чотирьох «ниткових» рядів, нарешті — зовнішнє кільце з петельок. На звороті бляхи — довгаста петля.

П'ята прикраса являє собою круглий опуклий тонкий пластинчастий диск (рис. 6, 1) діаметром 11 см. Зовнішня смужка по краю кола трохи відігнута. Диск прикрашено крапкоподібними опуклинами, розташованими навхрест з чотирьох частин пластини. Опуклини, по чотири з кожного боку, розміщені у вигляді ромбовидних фігурок. У центрі зроблено круглий отвір, через який була протягнута бронзова петелька, закріплена із зворотного боку прикраси.

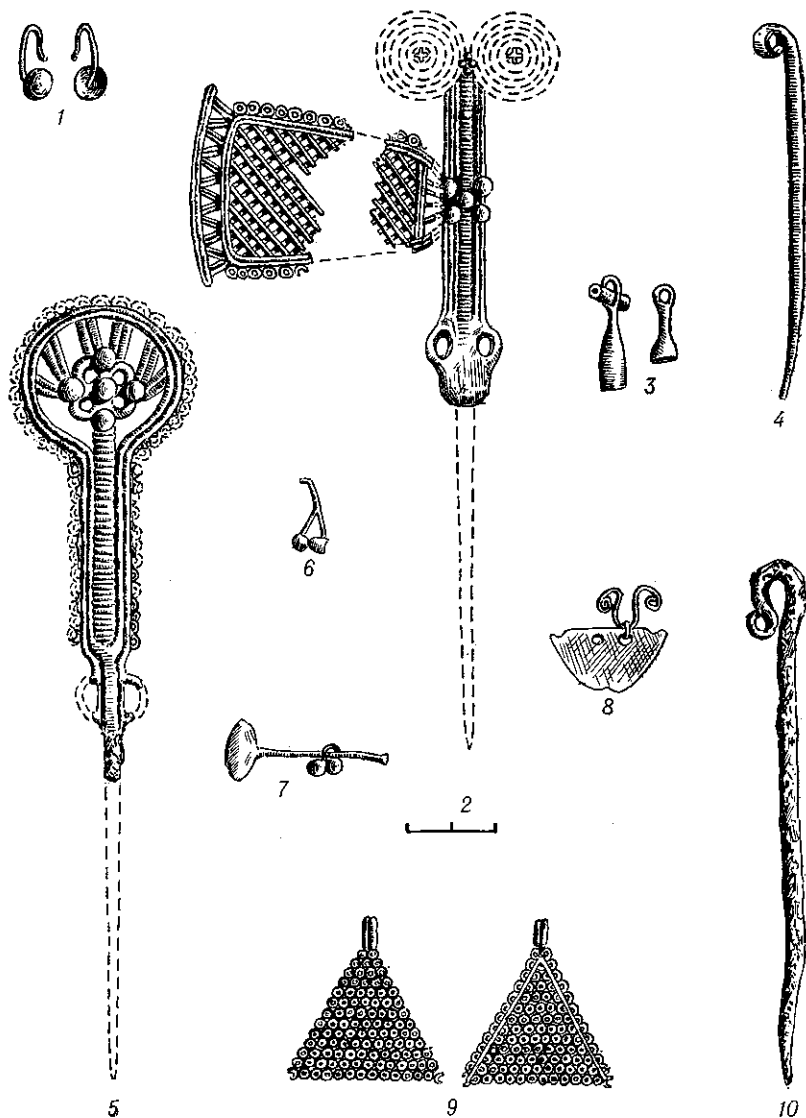

Рис. 7. Бронзові та залізні підгірцівські прикраси:

1 — Бортничі; 5 — Букрин; 2—4, 8 — Підгірці; 6, 9, 10 — Велика Салтанівка; 7 — Вишеньки. 2, 5 — реконструкція автора.

Разом з цими знахідками трапилось сім намистин з склоподібної маси (рис. 6, 3). З них одна круглої форми, блідорожевого кольору, непрозора; інші шість намистин жовті, з трьома блакитними вічками.

Прикраси цього типу концентруються на території Київського Придніпров'я, в районі поширення пам'яток підгірцівської культури. Своєрідна форма й орнаментация дають підставу виділити вказаний район в окрему давню етнографічну область*.

Найчисленнішими серед підгірцівських прикрас є ажурні бронзові шпильки із залізними стержнями і круглими в плані головками. Ці знахідки відомі на Київщині в селах Букрин (рис. 7, 5)¹¹, Дударі¹², в похо-

* Ажурні бронзові прикраси, які зберігаються у фондах Державного історичного музею УРСР у Києві, виділені В. М. Даниленком.

¹¹ ДП, вып. VI, табл. XIX, 318.

¹² КІМ, в-4506.

ванні поблизу с. Рудяки¹³, в селах Верем'я¹⁴, Прохорівка (з колекції В. В. Хвойки)¹⁵, на р. Десні¹⁶, з матеріалів збірки Кундеревича¹⁷, а також безпаспортна¹⁸.

Ажурні шпильки, але з головками у вигляді подвоєних опуклих круглих щитків, подібні до описаної вище, трапилися в кількох екземплярах. Одна з цих прикрас походить з культурного шару поселення поблизу с. Підгірці¹⁹ (рис. 7, 2 — реконструкція); друга, такої самої схеми, належить до збірки Кундеревича²⁰; третя — це випадкова знахідка неподалік с. Сорока Іллінецького району на Вінниччині, про яку повідомив учитель середньої школи м. Дашів І. В. Пилипчук.

Оригінальна підгірцівська прикраса — круглі опуклі бляхи з петлею на зворотному боці (про одну з них згадувалось вище). Така сама бляха входила до складу інвентаря поховання з с. Рудяки. Ще три відомі з колекції Київського історичного музею²¹. Часто трапляються серед прикрас трикутні пластинчасті підвіски, складені нібито з колечок; кількість колечок в кожному ряді зменшується на одне в напрямку від основи трикутника до його вершини, що закінчується петелькою для підвішування. Такі пластини є в похованні з с. Рудяки, поселенні поблизу с. Велика Салтанівка (рис. 7, 9), Підгірці та ін.

В. М. Даниленко зазначив, що невеликі бронзові підвіски у вигляді двох-трьох гілочок, які закінчуються цвяхоподібними шляпками, є особливою підгірцівською формою прикрас (рис. 7, 6). Можна думати, що вони були доповненнями до сережок (рис. 7, 7).

На багатьох підгірцівських поселеннях та в похованнях трапилися бронзові дзвоникоподібні та невеликі пластинчасті підвіски (рис. 7, 3, 8), залізні шпильки з кінцями у вигляді пастушачої палиці та спірально загнутою голівкою (рис. 7, 4, 10), бронзові сережки скіфського типу, широко відомі на Придніпров'ї з VI до IV ст. до н. е. (7, 1).

Бронзові ажурні прикраси відсутні у сусідніх пам'ятках милоградської і волинської груп. Проте у Верхньому Подніпров'ї (городище Нові Батенки) було знайдено поодинокі екземпляри таких прикрас. Хронологічно вони перекликаються з підгірцівськими, на що свого часу звернув увагу Шмідт²².

Іншої схеми знахідка виявлена на Мокрядинському городищі²³.

За своєю будовою ажурні бронзові шпильки з залізним стержнем ідентичні відомим дяківським шпилькам з ракеткоподібними головками. Така ж конструкція властива і прикрасам на території поширення юхнівської культури: як приклад можна навести ажурну шпильку з Олександрівського городища²⁴. В цих культурах вони виявлені в шарах, синхронних підгірцівським пам'яткам.

Стан польового вивчення підгірцівських пам'яток ще не дає змоги повною мірою охарактеризувати господарство, тип жител та поховальний ритуал носіїв цієї культури.

Знайдені уламки серпів, залізної сокири на поселенні поблизу с. Під-

¹³ А. П. Савчук. Бескурганное погребение в с. Рудяки на Киевщине.— КСИА, вып. I, К., 1952, рис. 1, I.

¹⁴ ДП, вып. IV, табл. X, 267, 268.

¹⁵ КІМ, 2820.

¹⁶ КІМ, р. Десна, кол. Острозький повіт.

¹⁷ КІМ, Каталог колекції Ф. Ф. Кундеревича, табл. VIII, 16.

¹⁸ Зберігається в КІМ.

¹⁹ В. Н. Даниленко. Пам'ятники ранньої пори..., табл. 1, 1а, 1б, 1в.

²⁰ КІМ, каталог Ф. Ф. Кундеревича, табл. VIII, 6.

²¹ Там же, табл. VIII, 8, та дві безпаспортні бляхи 30437 і 11898.

²² П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины. М.—Л., 1963, стор. 163, 166, рис. 12, 5, 24, 29.

²³ Там же, стор. 90, рис. 42, 11.

²⁴ А. Е. Алихова. Городища Курского Посеймья.— МИА, № 113. М., 1962, стор. 129, рис. 20, 9.

гірці та відбитки зерен на денцях горшків вказують на розвиток землеробства. Про наявність скотарства свідчать такі залишки, як уламки кісток домашніх тварин — бика, коня, свині. Мисливство та рибальство також відігравали важливу роль в господарстві підгірцівських племен.

Про етнічну належність цієї культури зараз ще важко судити. В літературі існують два погляди з цього приводу. В. М. Даниленко в 1953 р. висловив думку, що населення цієї культури, напевне, було слов'янським²⁵. Цей висновок підтримала О. М. Мельниківська, визначивши милоградські пам'ятки в процесі їх дослідження як імовірно протослов'янські, належні до неврів, які просунулися на територію Південної Білорусії з Волині та Житомирщини²⁶.

Проти висунутої гіпотези висловився О. І. Тереножкін²⁷, який до слов'ян відносить лісостепові племена скіфів-орачів Придніпров'я.

Деякі дослідники займають в цьому питанні не зовсім визначену позицію. Наприклад, П. М. Третьяков, з одного боку, ставить під сумнів етнічну спорідненість милоградців з іншими верхньодніпровськими балтськими племенами, а з другого, вважає, що балтська належність підгірцівського населення з'ясується тоді, коли підтвердяться висновки В. Н. Топорова та О. Н. Трубачова про південну межу проникнення балтської гідронімії південніше Прип'яті²⁸.

Нам здається, що в зв'язку з складністю вивчення гідронімії на території Київського Подніпров'я, а також з недостатньою дослідженістю підгірцівських археологічних пам'яток, питання про етнічну належність їх носіїв слід вважати відкритим.

Проте необхідно зазначити, що зміна на Середньому Подніпров'ї культур пізньоскіфського часу зарубинецькими пам'ятками найімовірніше означає перехід лісостепових племен скіфів-орачів цієї території до зарубинецьких. Такої трансформації підгірцівсько-милоградські пам'ятки не зазнали. Навпаки, зарубинецька культура ніби нашаровується на них. Особливо це помітно у зв'язку з розселенням зарубинецьких племен на північ і північний схід, що більшість дослідників трактує як початок розселення слов'ян з території Середнього Подніпров'я.

Е. А. ПЕТРОВСКАЯ

Подгорцевские памятники Киевского Поднепровья

Резюме

Подгорцевские памятники, датирующиеся V—III вв. до н. э., известны, главным образом, на Правобережье Днепра от Канева до р. Припяти. Они выделены В. Н. Даниленко в 1950 г. и представляют собой локальный вариант милоградско-подгорцевской культуры.

Подгорцевские поселения открытого типа расположены на возвышенных участках в поймах рек, часто около болот. Погребения, представленные бескурганними труположениями на спине, обнаружены в неглубоких ямах и сопровождаются немногочисленной керамикой и бронзовыми украшениями.

²⁵ В. Н. Даниленко. Памятники ранней поры..., стор. 197, 208.

²⁶ О. Н. Мельниковская. История племен раннего железного века Южной Белоруссии. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1964, стор. 11—13.

²⁷ А. И. Тереножкин. Предскифский период в Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 240.

²⁸ П. Н. Третьяков. К вопросу о балтах и славянах в области Верхнего Поднепровья.— *Slavia antiqua*, XI. Warszawa — Poznań, 1964, стор. 21—22.

Матеріальна культура подгорцевського населення носить следи помітного впливу культури лесостепних племен скифов-пахарей. Керамічні изделия цих пам'яток — лепні горшки з округлим корпусом і миски, в більшості своїй плоскодонні. Найбільш поширеним являється «жемчужний» орнамент, розташований у краях венчика. Оруддя праці такі ж, як і у скифов-пахарей, — залізні топоры, серпи, шилья і др. Из предметів озброєння відомі акинаки, скифські бронзові і місцеві залізні наконечники стрел.

Більшою інтерес представляє одна из груп подгорцевських украшень — бронзові ажурні булавки і подвески. Їх можна розглядати як етнографічну особливість цих пам'яток.

А. С. РУСЯЄВА

Культові предмети з поселення Бейкуш поблизу о-ва Березань

Під час розкопок Бейкушського поселення пізньоархаїчного періоду в 1967 і 1968 рр.¹ була знайдена цікава група знахідок, яка складалась з 73 кружків², вибитих, головним чином, із стінок амфор та іншої посуду. На більшості з них є графіті, прокреслені тонким вістря. Одні кружки оброблені ретельніше, з згладженими краями правильної напівкруглої або овальної форми, інші — грубіше і неохайно, від чого округлість ліній не витримана. Розміри їх різні — від 2,8 до 4 см.

Хоч всі кружки знайдені групами в різних землянках³, між ними спостерігається певний взаємозв'язок: один і той же матеріал, однакові розміри, кілька схожих накреслень літер і зображень. При зіставленні кружків можна дійти висновку, що доцільніше розглядати їх за стилістичними особливостями, поділивши на шість груп, з притаманними кожній специфічними рисами.

I група, що складається з 11 кружків, характерна різноманітністю матеріалу: кружки вибиті не тільки із стінок амфор, а й з сіроглиняного та чорнолакового посуду. Два вирізані з кістки, один з яких має овальну форму та ретельно згладжені краї. Керамічні кружки зроблені більш неохайно. Сліди згладженості є тільки на деяких.

На всіх кружках, переважно посередині, прокреслена літера А. На одних кружках вона прорізана глибоко, на інших — тонким вістря, ледь помітно. Форма літери широка, перекладає найчастіше має легкий нахил в той або інший бік, що характерно для пізньоархаїчного часу, рідше — пряма. Розміри літер: 0,4; 0,6; 1; 1,2 см (рис. 1).

II група налічує десять кружків, сім з яких зроблені з амфорних стінок, два з чорнолакового посуду початку V ст. до н. е. Краї в останніх дуже ретельно і рівно згладжені, тоді як в амфорних оброблені грубо і нерівно.

¹ Поселення розташоване на високому місці при злитті Бейкушського і Березанського лиманів, за 3,5 км на північ від о-ва Березань. Загальну характеристику розкопок див.: Археологические исследования на Украине в 1965—66 гг., вып. I. К., 1967, стор. 141; Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968, стор. 146—148.

² Назва умовна.

³ 12 кружків — в землянці апсидальної форми, частково зруйнованої яром, над берегом Бейкушського лиману, інші — в землянках над берегом Березанського лиману, дві з них прямокутні в плані, третя — кругла, головним чином на долівці або в ямах, що вириті в ній; незначна частина знайдена випадково.